

Kvarteret Blåsenhus – en historisk återblick

Den s k ”*Drottning Kristinas stuga*” Akvarell från 1800-talets senare hälft av Eric Österlund. Notera även den vitputsade byggnaden, landshövdingens stall (numera Pelle Svanslös hus). Källa: Uppsala universitetsbibliotek, Carolina Rediviva.

Dan Thunman, Margareta Olsson
Uppsala kommun / Kulturkontoret
2003-03-14

Kompletterad med bilder och kartor 2009-12-02 (DT)

Bakgrund och syfte

Kulturkontoret har på uppdrag av stadsbyggnadskontoret tagit fram rubricerade underlagmaterial inför planläggning av kvarteret Blåsenhus. Uppdraget gavs år 2002 (inom ramen för Uppsala kommuns dåvarande organisation) och har slutförts år 2003. Arbetet har utförts av Dan Thunman och Margareta Olsson. Syftet med arbetet är att lyfta fram områdets bebyggelsehistoriska utveckling och kulturhistoriska värden. (Fotografierna som kompletterat studien är tagna i dec 2009)

Avgränsningar

Kvarteret Blåsenhus avgränsas i norr av Norbyvägen, i öster av Dag Hammarskjölds väg, i söder av Artillerigatan och i väster av Villavägen. Utredningen behandlar i första hand områdets bebyggelsehistoria.

Historik

1600-talet / "Drottning Kristinas trädgård" – den tredje slottsträdgården – 1638 - 1665

Enligt äldre kartmaterial tillhörde området staten och var obebyggt fram till mitten av 1600-talet. År 1638 beslutades i riksrådet att Uppsala slott skulle repareras och en ny kungsträdgård anläggas. Den äldre slottsträdgården öster om slottet hade börjat förfalla. 1643 beslutades - enligt drottning Kristinas vilja - att de borgare som drabbades vid genomförandet av stadens nya rutnätsplan skulle kompenseras genom att erhålla mark inom denna äldre kungsträdgård. Slottets nya trädgård – den tredje i ordningen - stakades ut cirka 400 alnar sydväst om bastionen Gräsgården. Troligen anlades den av Johan Ludvig Reise, trädgårdsmästare i Nyköping. Vem som ritade den är däremot oklart. Möjligen var det drottningens trädgårdsmästare André Mollet. Jean de la Vallée och Olof Rudbeck d. ä. har också förslagits även om dessa båda antaganden är mindre troliga.

Lantmäterikartor från 1643 och 1683 visar trädgårdens läge och utsträckning. En ögonvittnesskildring av den engelske ambassadören Whitelocke beskriver 1654 trädgården så här: Anläggningen förtjänar näppeligen namnet kungsträdgård, då hela dess vidd ej var över 4 á 5 acres, instängd av plank på deras vanliga sätt. Däruti voro blott några få häckar, som i slutet av maj begynte synas gröna, men av blommor och fruktträd fanns intet med undantag av några få tulpaner. Här bör beaktas att trädgården var ung och att beskrivningen gjordes i maj. Under 1650-talets senare hälft lämnades båda slottet och trädgården att förfalla.

Då slottets fjärde trädgård - nuvarande Botaniska trädgården - började byggas 1664 – 65 övergick "Drottning Kristinas trädgård" förmodligen till att bli slottets köksträdgård.

En bostad för köksträdgårdsmästaren

Lantmäterikartan från 1683 visar ett hus intill trädgården. Detta motsvarar sannolikt den trädgårdsmästarebostad som återkommer på senare kartor. I ett inventarium från 1705 beskrivs denna trädgårdsmästarebostad som en enkelstuga förlagd med ingången mot slottsbacken: En träbyggnad vid gamla trädgården bestående av 1 sättestuga och ett litet kök därbredvid. Uti förstugan 1 dörr åt slottsbacken och strax bredvid ett stall med foderhus. Badstuga och byggnader står ute på backen, sägs att Albrecht d. ä. uppförde. I samma beskrivning anges även att trädgårdsmästargården omges av ett plank i likhet med trädgården. 1723 beskrivs trädgårdsmästarebostaden i ett inventarium som sedan länge ”alldeles oduglig att stå”

Rudbecks omläggning av köksträdgården

Under 1690-talet byggdes trädgården om efter ritningar gjorda av Olof Rubeck d. ä omkring 1680. Enligt ritningsförslaget var den rektangulära trädgården omgiven av ett plank med en rad träd utanför. Vidare var trädgården uppdelad i åtta odlingskvarter symmetriskt ordnade efter en mittaxel, omgivna av grusade gångar och häckar. Ett lusthus låg i gränsen mellan frukt- och grönsaksodlingarna och ett dike delade av grönsaksodlingen i en tvärxel.

Enligt en inventarieförteckning från 1723 var trädgården 393 alnar lång och 175 alnar bred. Kvarteren hade utökats till 10. Trädgården omgavs av ett trästaket som var förfallet och behövdes repareras. I trädgården fanns 230 st äpple-, päron-, körsbär- och plommonträd. ”Vilda träd (icke fruktträd) som i rad planterade äro och stå i ordning, 43 stycken”. Från och med detta år arrenderas trädgården ut på grund av kronans dåliga ekonomi.

1700-talet / Trädgården rustas under 1750-talet efter Carl Hårlemans intentioner

Konsthistorikern Åke Stavenow beskriver en av Hårleman nyanlagd köksträdgård söder om den dåvarande slottsträdgården. Eftersom beskrivningen till stora delar överensstämmer med Rudbecks ritning är det sannolikt istället fråga om en omläggning av trädgården av Hårleman. Upprustningen skedde efter den då rådande nyttoandan och beskrivs av Stavenow: ”Hårleman ger köksträdgårdarna i fysiokratisk, ekonomisk anda större utrymme och ger dem plats i generalplanen genom att disponera dem i regelbundna distinkta mönster”. Under resten av 1700-talet var trädgården utarrenderad och fungerar både som köksträdgård och plantskola.

Landshövdingens sommarbostad och trädgårdsmästarens bostad

På en lantmäterikarta från 1752 finns två byggnader utritade nordost om ”Frukträdgården”. Den större ser ut att motsvara den mangårdsbyggnad som idag finns bevarad i karolinsk stil (skall vara uppförd i början av 1700-talet). Enligt Nils Sundquist finns det flera förhållanden som talar för att fastigheten anlagts som sommarbostad för landshövdingen. Landshövdingens ordinarie bostad låg i slottet (dock ej tiden 1682-1757 då den var inrymd i en gård strax norr om nuvarande Carolina Rediviva). Byggnaden kom senare att kallas ”Villa Lugnet”. Idag finns där även en envåning träbyggnad uppförd som uthus (före 1842). Den andra byggnaden på kartan anges vara trädgårdsmästarens hus och är belägen längre upp i backen.

Villa Lugnet

1800-talet / landshövdingestall, plantskola, länsfängelse och Botaniska trädgårdens utvidgning

Landshövding Wilhelm Focks insatser för trädgården.

Under 1820-talet rustas trädgården åter, denna gång på initiativ av den dåvarande landshövdingen Wilhelm Fock, vilket beskrivs enligt följande: "...denna (trädgård), vilken redan då bar namnet Lugnet, blev snart försatt i gott stånd med köks-, ekonomi- och prydnadsväxter, trädskolor och en stor humlegård." En gulmålad orangeribyggnad, 33 alnar lång och 8 alnar bred uppfördes. Vattenreservoiren, trummorna (täckdiken) och ruddammen med en "Chinesisk brygga" var i gott skick, berättar Swederus. Vidare byggdes ett stall och lider för landshövdingen 1820.

När Carolina Rediviva byggdes 1819-41 tillkom den nuvarande Dag Hammarskjölds väg med sin sträckning mellan Slottet och Botaniska trädgården. Landshövding Fock fick redan 1814 kungens tillstånd att öppna en väg över slottsvallarna. Vägen var sedan tämligen provisorisk men permanentades och införlivades med stadens gatunät på 1830 talet och blev då huvudinfartsväg från Stockholm. Tidigare tog vägen av ner mot Slottstullen (nedanför åsen). Sitt nuvarande namn fick vägen 1963.

Del av karta över Uppsala 1858.

F d landshövdingen stall – numera Pelle Svanslös hus

År 1855 anlade Hushållningssällskapet en plantskola i området mot Botaniska trädgården. 3 ha av landshövdingejordar togs i anspråk och Landshövding Robert von Kraemers var här särskilt tillmötesgående. En viktig anledning till skolans tillkomst var behovet av fruktträd för gratisutdelning och försäljning. Plantskolan fortsatte här sin verksamhet in på 1970-talet. År 1857 byggdes ett bostadshus inom Plantskolans område, nära korsningen mellan nuvarande Norbyvägen och Dag Hammarskjölds väg, Byggnaden revs i slutet av 1900-talet. Ytterligare ett bostadshus uppfördes omkring 1910 sydväst om det ovan beskrivna huset – även det rivet idag.

Nytt länsfängelse i staden

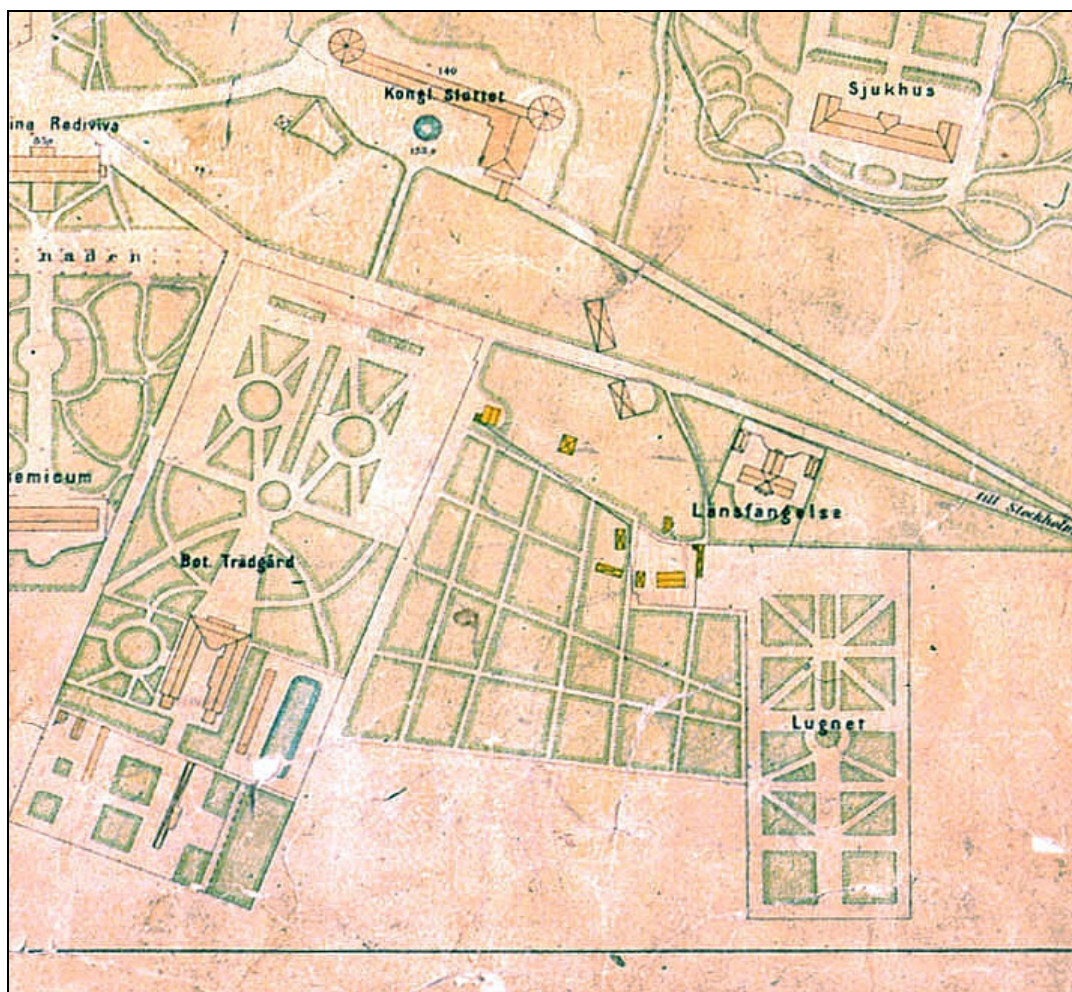
Åren 1859-62 uppfördes Länsfängelset på den plats där trädgårdsmästarens hus tidigare låg med entré mot Stockholmsvägen (nuvarande Dag Hammarskjölds väg). Arkitekter var Theodor Anckarsvärd och C. N. Söderberg. Byggnaden ersatte det gamla fängelset i södra slottstornet. Under 1920-talet uppfördes två magasinsbyggnader innanför murarna. År 1921 flyttades fängelsedirektörens tjänstebostad från administrationsflygeln till "Villa Lugnet". Åren 1949-50 uppfördes en mekanisk verkstad längs fängelsets sydmur. Mellan åren 1913 och omkring 1975 drev fängelset handelsträdgården (f d slottets köksträdgård) i vilken internerna fick arbeta. År 1998 stängdes fängelset och fastigheten såldes och kontoriserades.

F d Länsfängelset

Botaniska trädgården utvidgas

Efter ett riksdagsbeslut år 1893 utökades Botaniska trädgården med 1,5 tunnland av landshövdingens f.d. lönejord söder om nuvarande Norbyvägen. Där förlades odlingsbäddar och ekonomiland, drivbänkar, jordupplag, komposthögar med mera. Året efter byggdes där två bostadshus av tegel. Under 1900-talet har verksamheten ytterligare utvecklats. Ett växthus av glas enligt ritningar av Gustaf Sälldin (1933) har uppförts, och ett övervintringshus för växter (av sten med plåttak) enligt ritningar av Simon Lindsjö tillkom omkring 1948. Tomten ingår i det statliga byggnadsminnet Botaniska trädgården. Under 1900-talet har ytterligare mark tagits i anspråk österut i kvarteret.

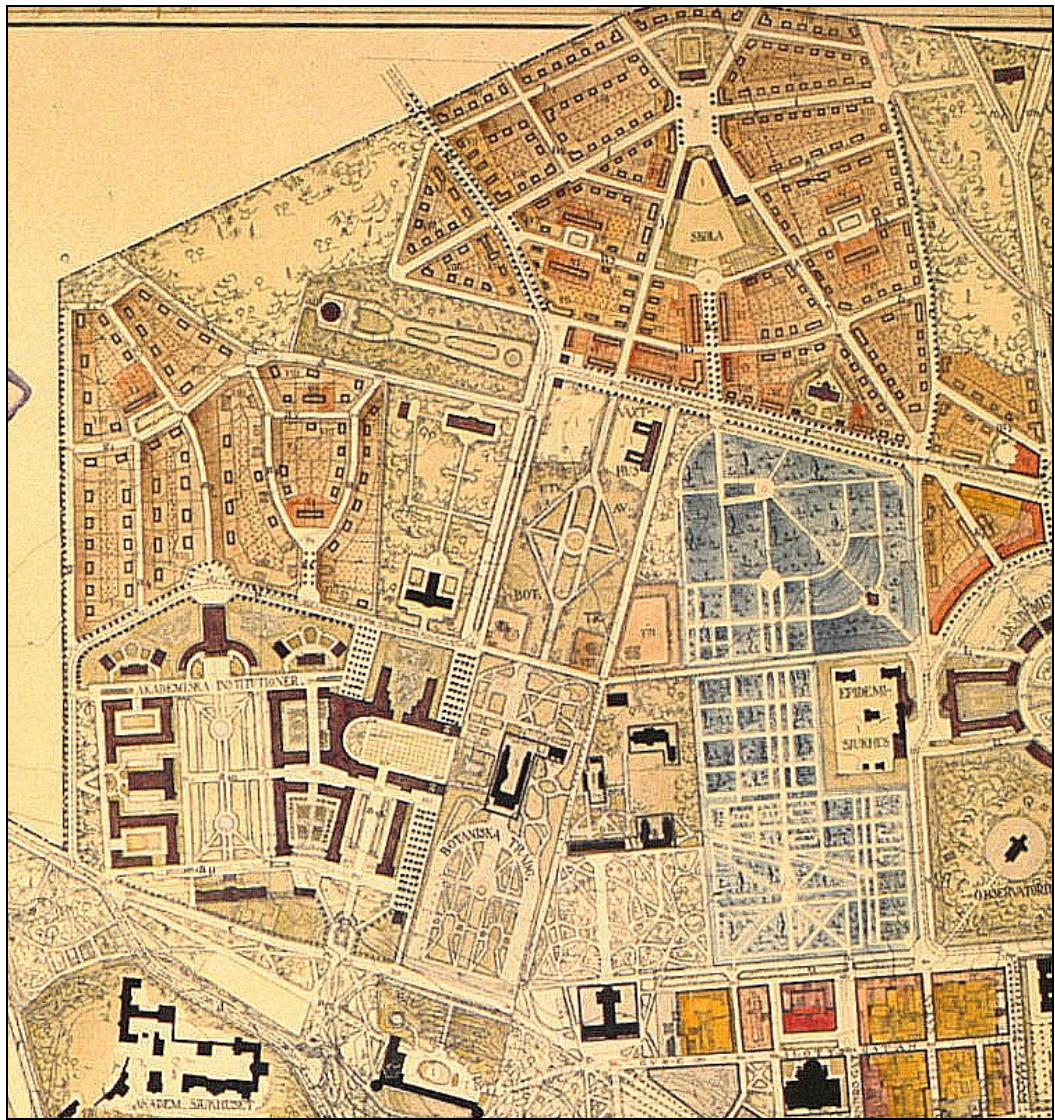
Del av stadskarta från 1884. Här ses bl a länsfängelset och plantskolan med tillhörande byggnader.
Källa: Uppsala stadsarkiv

1900-talet / Universitetsanknutna institutioner breder ut sig i området

Omkring sekelskiftet 1900 uppfördes ett bostadshus, senare kallat "Villa Viola", på en tomt nära den nuvarande korsningen Dag Hammarskjölds väg och Artillerigatan. Villan inhyrdes senare av universitetet som institutionsbyggnad men revs under 1900-talets senare hälft.

Strax söder om Botaniska trädgårdens utökade tomt, utmed Villavägen, uppfördes Växtbiologiska institutionen – helt nära institutionsföreståndaren Rutger Sernanders bostad i den då nyanlagda Kåbo villastad. Ritningarna togs fram av Ture Stenberg och Victor Holmgren 1912. En envåning magasinsbyggnad av trä uppfördes 1956 enligt ritningar framtagna på universitetets byggnadskontor. Under 1960-talet byggdes en ny institutionsbyggnad av betong med rött fasadtagel, enligt ritningar av Per-Olof Olsson 1966, den första delen av ett tänkt större institutionskomplex som dock aldrig kom till utförande.

I 1921 års stadsplan redovisade planförfattaren, Albert Lilienberg, stora ambitioner för området. Här planerades ett universitetsområde med stora institutionsbyggnader och generösa parkområden. Lilienberg byggde en stor del av planen utifrån den gamla slottsträdgården som skulle utgöra ett grönt centrum i området. Lilienbergs plan fick aldrig någon stor genomslagskraft för stadens planering, men tanken på institutioner i området levde vidare och kom med tiden att till vissa delar förverkligas.

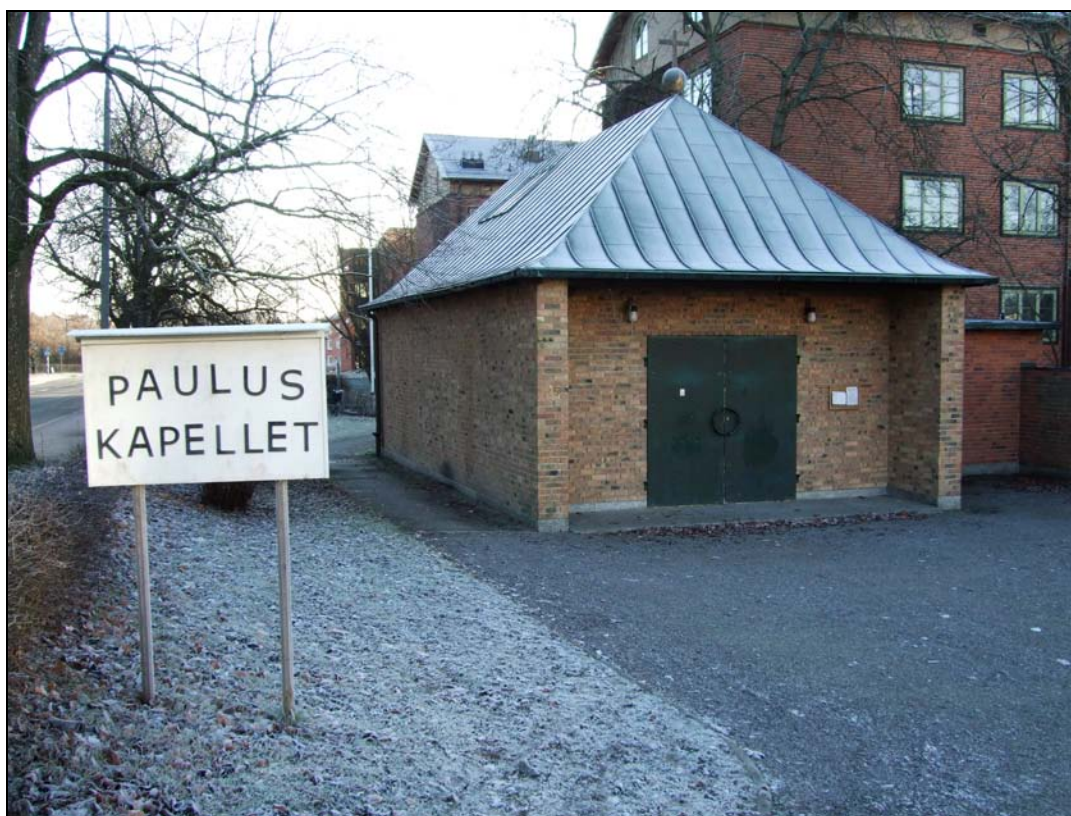
Del av Lilienbergs plan 1921. Notera hans storslagna planer för Blåsenhus. Källa: Stadsarkivet

Patologiska och Bakteriologiska institutionen uppfördes utmed Stockholmsvägen, nuvarande Dag Hammarskjölds väg, enligt ritningar uppgjorda av Cyrillus Johansson 1936, med ett friliggande gravkapell ritat av K G Eklund. Sedan följde bygget av Farmakologiska institutionen efter ritningar av Gunnar Franzén 1945. Under 1960-talet byggdes Wallenberglaboratoriet, söder om Bakteriologiska inst., ritat av Myrenbergs arkitektkontor AB (1964). Sveriges Geologiska Undersökning (SGU) etablerade sig i en anläggning utmed Villavägen, även den ritad av Myrenbergs och uppförd 1976-78 senare tillbyggd för Geocentrum; enligt ritningar från samma arkitektkontor.

Vägförvaltningen flyttade in i nya lokaler uppförda enligt ritningar av W. Boijesen och D. Efvergren 1954 med infart från Stockholmsvägen (nuvarande Dag Hammarskjölds väg). Byggnaden tillbyggdes i sydväst 1986-87 enligt ritningar uppgjorda av Matell arkitekter AB.

År 1966 lät Kriminalvårdsanstalten bygga nya fängelsebaracker utlagda på den gamla köksträdgårdens marker. Ritningarna var framtagna av Sergej Mirelius.

I början av 1970-talet fanns planer på att bygga ett humanistiskt-samhällsvetenskapligt centrum i kvarteret Blåsenhus norra del, längs Norbyvägen. Mot detta förslag vände sig framför allt Föreningen Vårda Uppsala som ansåg att byggnaden skulle bli alltför dominerande i den känsliga miljö som Slotten och Botaniska trädgården utgör. Även trafikfrågorna lyftes fram som svårlösta. Ärendet slutade med att byggnaden uppfördes på Luthagsgärdet i stället.

Pauluskapellet med Patologiska och Bakteriologiska institutionen bakom

Förändringar i kvarteret Blåsenhus det senaste decenniet

År 1993 kunde Landsarkivet lämna Slottet och flytta in i Arkivcentrum, en om- och tillbyggnad av Farmakologen. Arkitekter var BSK Arkitekter AB. 1999 stod ännu en tillbyggnad färdig, för SOFI, Språk- och folkminnesinstitutet, ritad av Arosgruppen arkitekter.

Åren 1996-97 tillbyggdes SGU med en ny del i norr, Geocentrum, enligt ritningar av Myrenbergs Arkitektkontor AB

År 1998 lades fängelseverksamheten ner och 2001 rustades byggnaderna för kontor. Samtidigt återfick huvudbyggnaden med sina flygelbyggnader sin ursprungliga röda kulör. Ombyggnaden ritades av A5 Arkitekter och Ingenjörer AB.

I år (2003) blir Akademiska hus nya förvaltningsbyggnad klar. Den ligger i hörnet av Artillerigatan och Villavägen och har ritats av Tirsén & Aili Arkitekter.

Akademiska hus förvaltningsbyggnad

Sammanfattning – Kulturhistoriskt värde

Det område som vi idag benämner kvarteret Blåsenhus har en bebyggelsehistoria som sträcker sig omkring 365 år bakåt i tiden. Marken har under lång tid varit i statlig ägo och kopplad till slottet och landshövdingens verksamhet. Sålunda har de tidigaste anläggningarna, såsom slottsträdgården och landshövdingens sommarbostad, sin naturliga koppling till det statligt ägda Uppsala slott. Spåren från denna tid finns bevarade i framför allt landshövdingens sommarbostad med tillhörande ekonomibygnad samt landshövdingens stall, vilka sedan 1993 är byggnadsminnen. Den gamla slottsträdgården – senare köksträdgård, plantskola m.m. – har under 1900-talet tyvärr övergivits, men är fortfarande möjlig att helt eller till vissa delar återskapas.

Även etableringen av länsfängelset på 1860-talet har en koppling till slottet, i vars södra torn fängelset tidigare var beläget. Fängelsemiljön är numera upptagen i förteckningen över byggnadsminnen.

Den angränsande Botaniska trädgården och dess utvidgning i kvarteret Blåsenhus har höga kulturhistoriska värden och finns likaså upptagna i förteckningen över byggnadsminnen. Denna miljö kräver extra stor uppmärksamhet vid förnyelse av kvarteret Blåsenhus. Här måste krav ställas på såväl lämpligt skyddsavstånd som på form och arkitektonisk kvalitet. Ny byggnation bör ske i mindre enheter som berikar miljön och inte tillåts dominera över den intilliggande slotts- och trädgårdsmiljön”.

Inom Botaniska trädgårdens utvidgning i Blåsenhus finns två bostadshus. Det större av bostadshusen har sin rikt ornerade tegelfasad bevarad. Liknande fasader från denna tid har i bland putsats över, varför denna är särskilt värdefull. Även växthusen från 1900-talets första hälft måste, i den mån de är ursprungliga, betraktas som värdefulla.

Däremot har spåren efter intilliggande plantskolan från 1855 alltmer suddats ut under senare tid. Bostadshusen har rivits och en parkeringsplats har lagts ut över tidigare odlingsområden. Kvar finns spår av vad som troligtvis är villaträdgårdarna.

En stor del av kvarteret Blåsenhus präglas i dag av universitetsanknutna institutioner. Dessa ger kvarteret dess karaktär som det nu är viktigt att bygga vidare på under 2000-talet. Vad beträffar den bebyggelse som uppförts under 1900-talet finns det anledning att särskilt uppmärksamma vissa arkitektoniska värden. Här kan till exempel nämnas Ture Stenbergs och Victor Holmgrens villalikhade institution för växtbiologi 1912 och Patologiska och Bakteriologiska institutionen ritat av Cyrillius Johansson 1936 med det friliggande gravkapellet ritat av K. G. Eklund. Även senare byggnader uppvisar hög arkitektonisk kvalitet men är idag svåra att värdera.

Käll- och litteraturförteckning

Bergold, Carl Erik. Uppsala. Stadsbyggande 1900-1960. Uppsala stads historia VI:9. Uppsala 1989.

Botaniska Trädgården Uppsala. Vårdprogram för Gamla trädgården. Programmet utarbetat av Marie Åslund och utgivet av Statens Fastighetsverk. Uppsala 2002.

Dellbeck, Johan. Fängelset i Uppsala. Kulturhistorisk dokumentation och förslag till bevarande. Uppsala 1999.

Francki, Kristina. Slottets trädgård. Ingår i Uppsala Slott – Vasaborgen. Redaktör: Bernt Douhan. Stockholm 1990.

Harnesk, Helena. Romantiska uppsalabilder målade av Eric Österlund. Helsingborg 1998.

Sundquist, Nils. Länskansli och landshövdingebostad i det äldre Uppsala. Ingår i Årsboken Uppland 1980.

20 år med Föreningen Vårda Uppsala, 1961-1981. Redaktionskommitté: Lars Otto Berg, Kristina Dahlberg, P.O. Sporrang samt Eva Willén. Uppsala 1981.

Uppsala arkitekter och arkitekternas Uppsala – från Domkyrkan till Ångströmlaboratoriet. Redaktör: Lars Lambert. Uppsala 2002.

Wahlberg, Mats. Uppsalas gatunamn. Uppsala stads historia IX:1. Uppsala 1994